

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Біличенко О.

– докторка наук із соціальних комунікацій, професорка,
завідувачка кафедри української мови та літератури Донбаського
державного педагогічного університету

УДК 070(801.8)

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ В ТЕОРІЯХ Р. БАРТА ТА Ж. ДЕРРІДИ

У статті зосереджено увагу на проблемах вивчення художнього тексту французькими постструктуралістами. Особливу увагу приділено теоріям Р. Барта та Ж. Дерріди. Охарактеризовано внесок французьких науковців у дослідження тексту художньої літератури. Проаналізовано літературознавчі категорії автора, читача, творчості. Подано детальну характеристику цих теорій.

Ключові слова: текст, художня література.

Беліченко О.

– доктор наук по социальным коммуникациям, профессор, заведующая
кафедрой украинского языка и литературы Донбасского
государственного педагогического университета

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В ТЕОРИЯХ Р. БАРТА И Ж. ДЕРРИДЫ

В статье сосредоточено внимание на проблемах изучения художественного текста французскими постструктуралистами. Особое внимание уделяется теориям Р. Барта и Ж. Дерриды. Охарактеризован вклад французских ученых в исследование текста художественной литературы. Проанализированы литературоведческие категории автора, читателя, творчества. Дана детальная характеристика этих теорий.

Ключевые слова: текст, художественная литература.

Belichenko O.

– Doctor of Social Communications, Professor, Head of Ukrainian Language
and Literature Department, Donbas State Teachers' Training University

THE PROBLEM OF STUDYING THE FICTION TEXT IN THEORIES BY R. BART AND J. DERRID

The article focuses on the problems of studying the literary text by French poststructuralists. Particular attention is paid to the theories of R. Barth and J. Derrida. Described the contribution of French scientists in the study of the text of fiction, analyzed literary categories of the author, reader, creativity. A detailed description of these theories is given.

Key words: text, literature fiction.

Постановка проблеми. Специфіка сучасного гуманітарного знання визначається впливом постструктуралістсько-деконструктивістсько-постмодерністського комплексу, який сформувався на основі синтезу загальнотеоретичних і методологічних принципів, понятійного апарату й аналітичного інструментарію, вироблених у постмодерну епоху.

Комунікативістика через специфічне тлумачення поняття «текст»

вносить в дослідження художньої літератури нові мотиви, **актуалізуючи** та примушуючи переглядати традиційні підходи та концепції, оскільки різні науки можуть мати однаковий об'єкт, але різні предмети. Тексти переходять з одного в інший через простір та час.

Особливої уваги заслуговує розуміння тексту художньої літератури французькими постструктуралістами, оскільки вони заклали основи для подальшого вивчення тексту.

Аналіз останніх досліджень. Досліджуючи специфіку художньої літератури початку XXI століття, нам варто згадати роботу Б. Парамонова «Кінець стилю», де фокусується увага на розриві сучасної літератури із старими парадигмами, «стильовими епохами» в розвитку літератури. Автор наполягає на еkleктичності, плюралістичності, ненормованості, маргінальності і позбавленості стилю сучасної літератури і культури в цілому [10]. Спроби виявити певну структурність, нові доміанти розвитку, Б. Парамоновим трактуються як провінціалізм. У своїх міркуваннях дослідник фактично підтверджує постмодерністську стратегію Ж. Дерріди. В дослідженні науковець наводить ознаки нової літератури, зокрема, принципову несхожість сучасної літератури з соцреалізмом, увагу до особистості і домінування маргінальних явищ, які виступають сучасними модифікаціями спільних для перехідних епох і кризових періодів типологічних рис. Зміна концепції людини виступає як основний критерій зсуву культурних епох і окремих літературних циклів, як переконували в своїх роботах свого часу Л. Гінзбург, Д. Лихачов, А. Панченко [5, 8, 9].

Література як загальне поняття не має постійної субстанції, але вона має історію, яка на запитання, що таке література, дає різноманітні, нерідко суперечливі відповіді [7]. Такий кваліфікований аналіз ключових теоретико-літературних тенденцій належить Е. Касперському, який став послідовником Ж. Дерріди. Завдяки його дослідженням літературознавство як основна наука про «тексти» вийшло на передній план серед гуманітарних дисциплін, підтверджуючи тим самим вислів Ж. Дерріди, що література є важливішою, ніж філософія.

Мета нашої статті – проаналізувати внесок французьких науковців у дослідження тексту художньої літератури, що становить основу для комунікативних досліджень у цій галузі у вітчизняній науковій думці.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити особливості дослідження художнього тексту французькими постструктуралістами; 2) подати детальну характеристику теорій Ж. Дерріди та Р. Барта.

Виклад основного матеріалу дослідження. Текст як одиниця літературно-художньої комунікації перетворився в спеціальний об'єкт досліджень, що відзначаються структурно-семіотичною спрямованістю. На розвиток цих ідей вплинули «Структуральна антропологія» Леві-Стросса, яка виголосила лінгвістичний метод взірцем для інших гуманітарних наук, та «Елементи семіології» Р. Барта, який синтезував в

популярній формі ідеї раннього структуралізму, об'єднавши їх на основі лінгвістичної моделі [2].

Деякі науковці трактують літературу як символічне знаряддя людини для дій і виконання її побутових ролей у суспільному житті. У такому сприйнятті література постає як форма символічного впливу, завдяки якій здійснюється процес соціалізації.

Доречно згадати розуміння літератури Робером Ескарпі, яке було заявлено ним у 70-ті роки. Впливовий французький вчений значною мірою визначив сучасний образ досліджень в галузі літератури. Він розглядав книгу одночасно як предмет і знак. Розглядаючи сутність комунікативних відносин «письменник – читач», які він розвивав у таких працях, зокрема, як «Революція книги» (1965), автор вважав зв'язок між письменником і аудиторією пасивним обміном, лише потенційною комунікацією, через писемний характер книги – літературного твору, що відокремлював процес писання від процесу читання [1, с. 127]. Ескарпі розумів літературу як процес, який обіймає проект, тобто рукопис твору, що його готує письменник, медіума, тобто передавача, та операцію, тобто процес читання. У цьому аспекті увиразнювався комунікативний кут зору автора.

Також, дослідник переконував, що література обіймає все те, що є апаратом розповсюдження – виробництво книжок, ринок споживання. Таке розуміння літератури було результатом сприйняття книги як основної форми існування літератури в сучасну добу і виявляло багатоманітність і різноманітність аспектів суспільного функціонування літератури.

Ж. Деррідою була розроблена деконструктивістська теорія комунікації. Її сутність полягає у відході від розуміння комунікації як процесу переважно знакового. Терміном «реконструкція» називають особливу тактику, яку застосовував Жак Дерріда щодо філософських і літературних текстів. Згідно теорії Дерріди значення знаку як засобу комунікації полягає не в самому тексті, а в його розумінні і відношенні до знаку, що вкладають у них учасники комунікації. У реконструкції читання нерозривно пов'язане з писанням: праці Дерріди – це записи специфічних актів читання.

Яскравим прикладом дослідження тексту деконструктивістами буде робота Ж. Дерріди, в якій він пише, що тексти народжуються, розвиваються, набувають слави і живуть у злиднях, втрачають гідність, помирають дурною смертю, деградує і таке інше [6].

Складно організоване багатосмісловне гетерогенне утворення, що виникає в розгортанні і у взаємодії різноманітних семіотичних просторів і структур як практика означення в чистому становленні і здатності генерувати нові смисли, одержує у Дерріди назву *тексту*.

Тексту Дерріди властиві внутрішня неоднорідність, багатомовність, відкритість, множинність, інтертекстуальність. Він походить з інших текстів, по відношенні до інших текстів, які в свою чергу, також є відносинами. Текст не має меж: зв'язки елементів, що

несуть смисл, у ньому нелінійні.

Філософ відмовляється від інтерпретації тексту як суто лінгвістичного феномена в розумінні усного і писемного мовлення, поширює поняття тексту і на немовні семіотичні об'єкти, на весь світ, що розглядається в категоріях тексту, і таким чином «текстуалізується».

Для Ж. Дерріди не існує чіткого розмежування текстів на літературний і нелітературний. Це зближення дослідницьких уявлень про об'єкт гуманітарного пізнання пояснюється соціокомунікативною природою людської діяльності. Будь-який твір несе в собі для іншої людини повідомлення, яке може сприйматися. Ця об'єктивна властивість творів, створених людиною і таких, що сприймаються іншою людиною, усвідомлюється і розглядається в широкому розумінні, як «текст».

Реконструкція, за переконанням Дерріди, в основному і спрямована на подолання уявлення про текст як суто лінгвістичний феномен. Дослідник хотів показати, що базові філософські поняття мають риторичну, літературну основу і що будь-яке поняття риторики засноване на певних метафізичних припущеннях. Тому в межах вузького розуміння тексту як лінгвістичного феномену все повинно піддаватися риторичному аналізу, але разом з тим потрібно мати на увазі й деконструктивні питання-сумніви відносно авторитетності даної риторики та її інструментарію.

Зміна Деррідою поняття «текст» руйнує опозицію «текст – контекст». Відкритість не тільки тексту, але й контексту, вписаного в безмежну кількість інших, ширших контекстів, долає різницю між текстом і контекстом, мовою та метамовою.

Здійснена Деррідою «текстуалізація» реальності веде до руйнації межі між різними мовами культури, і перш за все між філософією і літературою. Науковець відмовляє філософії в статусі «верховної науки», яка репрезентує буття, розглядає філософський дискурс поза його зацікавленістю іншими, іде шляхом зближення філософії з літературою. Дерріда вважав, що література і мистецтво більш безпосередньо пов'язані з життям. В літературі його приваблював багатомірний спосіб мислення, багатозначність.

Реконструкція не змішує і не протиставляє сувору філософію і літературність, але вводить їх в контекст творчої розмовності, де інтуїція, фантазія, вигадка – так само необхідні ланцюги аналізу, як і закони формальної логіки.

Виникають нові форми дискурсу, мутантні жанрові утворення – результат «подвійного письма». Деконструктивістська критика – філософська і художня одночасно, про що свідчить велика кількість з написаного науковцем. Здійснювалась не тільки своєрідна естетизація філософії – вказувався один з можливих шляхів оновлення літератури.

Реконструкція, за думкою Дерріди, повинна охоплювати весь культурний інтертекст. Сам філософ звертався до текстів Геракліта, Сократа, Платона, Аристотеля, Руссо, Гегеля, Канта, Гуссерля, Хайдеггера, Барта, Фуко, а також творів літературного авангарду –

Малларме, Арто, Джойса, Целана та інших. Культурна пам'ять людства, включаючи маргінальні її області, виводиться зі стану пасивності, беручи участь в процесі мислення, пізнання, творчості.

Розглядаючи літературу як форму одночасного буття і спілкування людей різних епох, процес читання може бути представлений як діалог в культурі: діалог з героями твору, діалог з автором, діалог з критиками і читачами в синхронному і діахронному часі.

Художній текст, за Р. Бартом, поза-суб'єктна структура, і власник-розпорядник самого тексту – це читач. Текст виступає автономним явищем культури. Засобом входження тексту в культуру є його інтерпретація.

Необхідність давати нові визначення, Р. Барт пояснює загальним епістемологічним зрушенням, яке знищило попередні уявлення про об'єкт дослідження та роль суб'єкта. Співвідношення твору і тексту – це ключова проблема, яка все більше досліджується. Від вивчення творів в їх жанровій типології відбувається поворот до глибокого аналізу тексту, передачі усного мовлення письмово і до дослідження сприймання тексту його читачами [2, с. 384].

Р. Барт, який працював на межі літератури, лінгвістики, семіотики, глибоко проаналізував писемність як знакову систему і відносини між суб'єктом писемності і мовою. Він зазначає, що в традиціях постмодернізму літературний твір виступає більше як «текст», а не «твір». Текст стає відкритим в «безкінечність того, що означає» і сам починає брати участь у створенні нових смислів, на відміну від «твору», який «моноістичний», замкнений, цілісний, статичний. Тим самим література виходить на інший рівень культурного, психологічного і соціального побутування. Вона розглядається як передчуття змін, які відбуваються в інформаційному середовищі.

Таким чином, поява нового об'єкта – тексту у Барта пояснюється зміною методу дослідження. Раніше позиція спостерігача в наукових дослідженнях не враховувалася, тобто вважалася абсолютною і об'єктивною. У зв'язку зі змінами, що торкнулися всіх наукових дисциплін, позиція спостерігача почала аналізуватися. Дослідник впливає на об'єкти свого пізнання, таким чином зміни, що вносяться ним, повинні бути виявлені. Тому «об'єктивно» описати подію неможливо. Р. Барт переглядає авторитетну роль автора. Науковець доводить, що вірогідне численне та різне прочитання художніх творів. Так він вводить поняття тексту, що виникає в процесі читання [2, с. 415]. Множинність текстів може міститись в будь-якому творі. Текст існує тільки в дискурсі. Барт зазначає, що текст – це не застигле визначення, а навпаки те, що виникає в русі і наводить ознаки тексту:

1. Текст пізнається, усвідомлюється крізь своє ставлення до знаку. Весь твір функціонує як знак.

2. Тексту притаманна множинність. У ньому здійснюється множинність сенсу, яка викликана просторовою багатолінійністю означаючих, з яких він створений, що повертає до етимології слова *текст*.

3. Текст не варто розглядати як кількісну категорію. Марна будь-яка спроба реального розмежування твору і тексту. Недоцільно було б стверджувати: «твір – це класика, текст – авангард». Відмінність у тому, що твір є матеріальним фрагментом, який займає певну частину книжкового простору, а Текст – поле методологічних змагань. Твір може вміститися на долоні, текст знаходить притулок у мові, існує тільки в дискурсі.

4. Текстові притаманна багатозначність. Це означає, що він має не просто кілька значень, але те, що у ньому здійснюється властива йому множинність сенсу – є такою, що не підлягає усуненню, а не такою, що є тільки припущенням. У Тексті немає мирного співіснування сенсів, значень – Текст перетинає їх, рухається крізь них, відтак він не підкоряється навіть плюралістичному тлумаченню, у ньому відбувається вибух, розщеплення усіх сенсів. Множинність Тексту зумовлюється не двозначністю складових його змісту, а так би мовити, просторовою багатолінійністю означників, із яких він зітканий.

Поняття тексту Р. Барта набагато складніше поняття твору. У зв'язку з характеристикою тексту говориться про гру, виконання, процес, невичерпаність, множинність, інтертекстуальність, символічність, а також про задоволення.

Бартовський Текст, зазначають науковці, це відновлений в правах інтертекст, один з його різновидів. Він виникає в результаті трансформації, що реконструює або перетворення попередніх категорій на поле методологічних операцій і існує тільки в дискурсі.

Барт наполягає на можливості створення читачем на основі «гено-тексту» нового семіотичного утворення, нового культурного простору. Він наводить декілька відмінностей твору і тексту, серед яких основними є такі:

- твір замкнений – текст відкритий в безмежність;
- твір «малосимволічний» – текст цілком символічний;
- твір «моноїстичний» – текст характеризується смисловою множинністю;
- твір можна перечитувати, а прочитання тексту – акт одноразовий;
- твір претендує на оригінальність – текст принципово «другорядний», він зітканий з цитат, посилань, які проходять крізь текст;
- твір цілісний – текст динамічний: це процес утворення смислів;
- твір належить автору, що обумовлено дійсністю життя і культури;
- твір – об'єкт вжитку, текст – об'єкт задоволення;
- твір написаний «одною мовою» – текст є багатозначним, він здійснює свого роду соціальну утопію, випереджаючи Історію. Він робить прозорим якщо не соціальні, то хоча б мовні стосунки, в його просторі ні одна мова не має переваги перед іншою, вони вільно циркулюють;
- текст випереджає твір, а не виступає продуктом його розпаду;
- текст і твір не заперечують один одного – вони існують в різних

площинах.

Що стосується категорії автора, то Р. Барт був не схильний до казуального пояснення літературного твору через авторську біографію чи авторську особистість. Він наголошував на тому, що вже сам процес письма нівелює індивідуальність, оскільки, за його переконанням говорить не автор, а мова [4, с. 389]. Заміна автора скриптором, на думку дослідника, усуває будь-які претензії на однозначність прочитання і встановлення остаточного, єдино правильного смислу та уможливорює невпинний процес вивільнення значень. Ціною «смерті автора» здійснюється «народження читача», що відтепер стає тим простором, де відбуваються усі до єдиної цитати, з яких складається письмо. Питання про наявність або відсутність авторського диктату стає одним із вирішальних в утворенні опозиції «твір-текст». Автора вважають батьком і господарем свого твору. Варто зауважити, що мотив смерті автора з'явився після розквіту структуралізму в 60-х рр. Р. Барт першим в «Смерті автора» домагався «ампутації індивідуума» в літературі та функціонального трактування автора як виконавця певної інституціональної діяльності.

Р. Барт в статті «Від твору до тексту» принципово розрізняє твір як традиційне поняття і текст як «новий» об'єкт, що було одержано в результаті перетворення старих категорій [3].

Висновки. Натомість можна назвати ряд причин невдачі структурально-семіотичних досліджень літератури. По-перше, семіотичний підхід в літературі фокусується на смислі і не бере до уваги емоційний елемент, який надзвичайно важливий для більшості читачів, включаючи естетичне задоволення від читання. В центрі структурально-семіотичних досліджень стояли загальні структури, в той час коли пересічного читача цікавила сингулярність тексту, його неповторність, несподіваність, саме те, заради чого читач і відкриває книгу, навколо чого формується унікальний досвід читання художньої літератури. Структуралізм залишався байдужим до зв'язків між текстом та його екзистенційним і історичним контекстом. Нарешті, структуралісти прагнули пояснити досвід художньої літератури тільки на основі «наявного»: вони демонстрували зневагу до лакун тексту і актів їх заповнення читачами, навколо яких і будується процес читання. На загальному рівні семіотика демонструє свідоме заперечення психологізму, який недоречний під час аналізу культурних продуктів, що несуть на собі надзвичайно помітний відбиток індивідуальності та суб'єктивізму. Гомологія мови і літератури невиправдана, оскільки в літературі принципово інший тип знаків і принципово відмінна організація знакового простору. Тому використання семіотичних ідей і методів не завжди може бути виправдано з теоретичної точки зору.

Але, без літературознавчих категорій автора, читача, відображення дійсності, творчості, експресії, суспільної ґенези, функцій літератури, рецепції неможливе поглиблене розуміння і пізнання художньої літератури. Обов'язковим є застосування понять жанру, композиції, стилю, ідеї, наратора, персонажа, внутрішнього монологу,

художнього світу. Ці елементи дуже значимі, оскільки створюють панорамний образ художньої літератури.

Саме принципи тексту, закладені теоріями Р. Барта та Ж. Дерріди, найбільш **перспективні** для вивчення сучасної художньої літератури. Накопичений матеріал становить важливу основу для пошуків в цій області і служить теоретико-методологічним фундаментом для подальших досліджень.

Література

1. Баркер Р. Э., Эскарпи Р. М. Жажда чтения. Москва: Книга, 2000. 206 с.
2. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Москва: Прогресс, 1989. 616 с
3. Барт Р. От произведения к тексту. *Вопросы литературы*. 1988. № 11. С. 28.
4. Барт Р. Смерть автора. *Избранные работы*: Семиотика. Поэтика. Москва: Прогресс, 1994. С. 384-391.
5. Гинзбург Л. Я. Литература в поисках реальности. Ленинград: Сов. писатель, 1987. 399 с.
6. Деррида Ж. Введение. Гуссерль Э. *Начало геометрии*. Москва: Прогресс 1996. С. 3–10.
7. Література. Теорія. Методологія / упорядкув. і наук. ред. Д. Уліцька. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 543 с.
8. Лихачев Д. С. Текстология (На материале русской литературы X–XVII веков). Москва: Наука, 1983. 639 с.
9. Панченко А. М. О русской истории и культуре. Санкт-Петербург: Азбука, 2000. 464 с.
10. Парамонов Б. Формализм: метод или мировоззрение. *Новое литературное обозрение*. 1995. № 14. С. 35-45.

Pukaliak M.

– *Teacher, Foreign Languages Department, Lviv Polytechnic National University*

UDC 8812.82.087.5

GENESIS OF THE THEORETICALLY-CRITICAL ISSUES IN FAIRY TALES AS A FICTIONAL TEXT

The article explores genesis of theoretically-critical issues about fairy tales as fictional text. The fairy tale as one of the most popular genres of oral epic tradition has been studied by linguists rather thoroughly. It is significant that the emergence of folkloristics as an academic discipline is largely associated with the research of fairy tales. Fairy text is a peculiar kind of communication because along with communicative-informational function it has communicative-aesthetic function. As a result of the embodiment of the writer's thoughts, the fairy text appears to the reader as a subjectively painted result of the artistic image of the reflection of the objective world.

Key words: *fairy tale, literature, text, discourse, approach, analysis, features.*

Пукаляк М.

– *викладач кафедри іноземних мов Національного університету «Львівська політехніка»*

ПОХОДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНО-КРИТИЧНИХ ПРОБЛЕМ У КАЗКАХ ЯК У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті досліджено походження теоретично-критичних проблем у